

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ (1991 – 2010 рр.)

У статті висвітлюється ряд ключових питань щодо впливу соціально-економічних особливостей регіонів України, що склалися історично, на сучасні етнонаціональні процеси в державі.

Ключові слова: державна етнополітика, етнонаціональні відносини, етнорегіон, національна меншина, поліетнічність, регіоналізм.

Для нинішнього історичного етапу розвитку України різко актуалізувалося значення локально-територіальних, регіонального виміру етнополітичних процесів. Для їхнього цивілізованого перебігу і регулювання необхідне здійснення виваженої державної етнополітики. Це цілкомитою мірою відповідає як загально-національним інтересам, так і специфіці соціально-економічного та культурного розвитку регіонів України, що склалася історично. Тільки за послідовної, науково обґрунтованої державної політики Україна здатна зконструювати свою оптимальну модель регіонального розвитку, впоратися з проблемами поліетнічності регіонального характеру в рамках унітарної держави на тривалу перспективу.

Загальновизнаною реальністю є регіональні відмінності між окремими територіями нашої держави. Вони обумовлені своїми самобутніми історичними, соціальними та культурно-духовними коренями, які сягають іноді в далеке минуле. Вчені-суспільствознавці, відповідно до їхньої спеціалізації, досліджують сучасний регіоналізм в Україні, виділяючи такі його визначальні ознаки: економіко-господарські особливості; етноісторичну і культурну різноманітність; релігійно-конфесійні традиції. На думку таких авторитетних вчених-експертів, як В.Семиноженко і Б.Данилишин, розробка нового формату регулювання регіонального розвитку потребують врахування всього комплексу чинників регіоналізації та всебічного аналізу їх історичної специфіки і сучасного стану¹.

Актуалізація питань державної регіональної етнополітики в Україні стала закономірною відповіддю на значні суспільно-політичні трансформації, що відбувалися в регіонах за роки державної незалежності. Це викликано низкою наявних протиріч у взаємовідносинах між центральними та регіональними органами виконавчої влади, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо вирішення нагальних проблем регіонального та місцевого розвитку.

Помітним є доробок вітчизняних науковців, в якому розглядаються проблеми регіоналістики, зокрема етнополітичного характеру. Зарубіжний досвід формування та здійснення регіональної політики, а також сьогоденні проблеми та підходи до формування нової регіональної політики України, стратегічні пріоритети розвитку українських регіонів всебічно аналізуються в працях З.Варналія, М.Данилишина, М.Долішнього, С.Злупка, І.Лукінова, Ю.Макогона, А.Максюти, А.Мокія, Я.Олійника, А.Павлюка, С.Романюка, В.Симоненка, Д.Стеченка, В.Чужикова, М.Чумаченка та інших вітчизняних вчених.

Регіоналістика, як науковий напрям, має давні витоки і тривалі традиції, що базуються на класичній концепції регіоналізму. Академік І.Ф.Курас вказував, що західноєвропейський регіоналізм розвивається на тлі розвинутої економіки країн Європейської Співдружності, стабільної політичної системи і соціального консенсусу – тобто за умов, яких поки що немає в

Україні. Відтак, за його досить слушним висновком, механічне запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідей федералізму) неможливе: "Такий однозначний підхід був би некоректним з наукової точки зору і сумнівним – з політичної. В Європі, Північній Америці успішно діє регіоналізм співробітництва, у нас в абсолютизованому варіанті він може нині виявити себе переважно як регіоналізм конфліктогенний, відцентровий"².

Регіональні відмінності українських територій обумовлені, насамперед, тим, що етнічний фактор історично переплітався з економічним. Це визначалося характером міжрегіональних зв'язків, сформованих історично як в межах України, так і з пограничними з нею державами. Однією з прикметних ознак соціально-економічної диференціації регіонів в Україні є збереження значного розриву між соціальними та економічними рівнями розвитку окремих із них, інституційна неврегульованість розмежування управлінських компетенцій регіонів та центру³.

Слід зауважити, що для оцінки рівня загального розвитку регіонів використовується дещо неузгоджені (незбалансовані) критерії. Це, зокрема, показники валового регіонального продукту на душу населення, вартісні показники рівня життя населення, характер фінансово-економічних взаємозв'язків регіону з центром; виробництво валового суспільного продукту на душу населення на 1 км² території, обсяги промислової продукції, капіталовкладення в народне господарство⁴.

Ми солідаризуємось із тими фахівцями, які стверджують, що одним із ключових чинників регіоналізації України історично стала багатоетнічність. Адже тривалий час певні частини земель нашої Батьківщини входили до складу інших держав. Остаточно ж процес формування нинішньої території України у теперішніх її кордонах завершився тільки у середині ХХ ст.⁵

На кінець ХХ ст. в Україні, крім українців, проживало багато громадян неукраїнської етнічної приналежності (понад 130 національностей). При цьому 22,1 % від загальної чисельності населення становили росіяни; по 0,9 % – євреї і білоруси; по 0,2 % – молдовани, греки і татари; 0,1 % – вірмени, болгары, поляки, румуни та ін. Тобто майже 10 етнічних спільнот були представлені спільністю понад 100 тис. осіб. Це, звичайно, потребувало особливо виважених, по-науковому обґрунтованих і законодавчо підкріплених підходів у здійсненні державної регіональної політики, спрямованих як на максимальне врахування інтересів національних меншин, так і на забезпечення територіальної цілісності Української держави⁶.

Належить враховувати ще на один чинник, який підживлює регіоналізм, – ментально-політична неоднорідність України. Причиною такого результату послужило тривале входження окремих частин українських земель до різних держав. Воно сформувало певні мовні, культурні, релігійні відмінності між регіонами України, помітні розходження у світогляді та ментальності населення. Максимально поліетнічними регіонами є Захід – Закарпатська і Чернівецька області, а також Схід – Луганська і Донецька області та Південь – Крим, Одеська, Миколаївська і Херсонська області.

Беззаперечно, історичний чинник є одним із важливих в регіоналізації країни. Проте він не найголовніший. Даний фактор присутній завжди, але стає помітним і дієвим лише в певні періоди політичної активності того чи іншого суспільства.

Фахівці, які активно займаються проблемами регіоналістики, наголошують на тому, що однією з прикметних ознак сучасної етнологічної науки та соціально-економічної політики є посилення інтересу до поглибленого аналізу регіональної проблематики в усіх її вимірах, а регіоналістика стає нині своєрідною формою теоретичного й практичного опанування новітніми інтеграційними процесами, що визначають долю держав й особливості історичного поступу людства в цілому⁷.

Важливим аспектом регіоналістики незмінно залишається чинник впливу на національну безпеку країни. Так, наукові фахівці і експерти у зв'язку з намаганнями певних політичних сил розіграти "етнічну карту" в Криму постійно застерігають від спроб гратися на відмінних ціннісних орієнтирах населення Сходу та Заходу України, від впровадження стандартизованих підходів до визначення пріоритетів регіональної політики⁸.

У рамках висвітлюваної проблеми уявляється доцільним окремо подати визначення регіоналізму (англ. regional, від лат. Regionalis – місцевий, обласний) вітчизняними вченими, як "врахування національних, економічних та інших особливостей, притаманних певному регіонові тієї чи іншої країни; політика, спрямована на об'єднання групи держав певного регіону, залежних одна від одної в економічному, політичному та військовому аспектах"⁹.

Конкретне визначення поняття "регіон" несе в собі виокремлення різних елементів такого супровідного від нього явища, як "регіоналізація". Так, за висновком І.Ф.Кураса: "Регіоналізація у політичному розумінні має прихований зміст, оскільки вона за певних умов може підривати державу як таку, загрожуючи її єдності. Йдеться про державу, в межах якої регіоналізація є реальною спробою знайти вихід із політичного напруження, що позначається на інституційній єдності через значну різноманітність її складових формувань..., у політичному розумінні регіоналізація є концепцією, наближеною до федералізму, а отже, виникає новий тип держави – регіоналізована держава"¹⁰.

Деякими послідовниками вітчизняного регіоналізму цей феномен, за подачею окремих науковців, розглядається навіть як форма суспільної ідеології. При цьому аргументовано вказується, що етнічний регіоналізм є політичною практикою регіональних груп у межах певних етносів, які відстоюють ідеали і цінності, які доповнюють або відрізняються від загальнонаціональних цінностей¹¹. Виходячи з тих міркувань, що етнонаціональні відносини в Україні великою мірою визначають регіональні особливості, В.Устименко доводить, що процес регіоналізації (під яким він розуміє керованість цим процесом з боку держави, аби не допустити непрогнозованого розвитку ситуації в цілому в Україні і на рівні регіону) є одним з найбільш складних питань внутрішнього життя. Відтак, як слушно зазначає цей дослідник, "зараз як ніколи потрібна державна програма наукових досліджень стану та особливостей етнополітичних процесів в різних регіонах України"¹².

Узагальнюючи близькі точки зору, можна констатувати, що регіоналізація за своєю суттю є заходом, спрямованим на належне визначення рівня децентралізації, розвитку (економічного, соціального і культурного) та координації, зокрема на засадах взаємозалежності та взаємодії, які нині властиві європейським територіям, а також достатньо наближені до громадян для того, щоб залишатися під їхнім контролем. Отже, регіон, як соціотериторіальний комплекс являє собою цілісну просторову форму життєдіяльності населення (в т.ч. – поліетнічного), що охоплює сфери проживання, професійно-трудова, суспільно-політичної та культурно-духовної, підпорядкований єдиному політико-адміністративному центру і об'єднаний різноманітними соціальними зв'язками¹³.

В аналітичній характеристиці місця проблем регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях важливим є зроблений провідними вітчизняними вченими акцент на висвітлення державної політики у сфері національних відносин. Це, насамперед, стосується міжрегіональної політики врахування етносоціальних особливостей розвитку країни, дотримання економічного балансу та культурних традицій тощо. У загальні наукових праць, що започаткували процес класифікації та типологізації етносів України за системою певних ознак, варто відмітити розробки М.Шульги, у яких виділені такі індикатори розвитку та зміни етнонаціональної структури держави, як кількісний склад, мовна характеристика, етнографічні особливості побуту, фольклору, релігійно-конфесійні ознаки, а також регіональні відмінності¹⁴.

Органічним соціальним елементом українського регіоналізму є його релігійні корені. Це впливовий чинник політизованості етносів, який необхідно постійно враховувати управлінським структурам держави. У реальному житті належність громадян до тієї чи іншої конфесії має одночасно територіальну і етнічну основу. Так, Українська греко-католицька і Українська автокефальна церкви майже безроздільно домінують у західних областях, а Українська православна церква Московського патріархату переважає традиційно на сході¹⁵. Прикметним видається те, що питомішу вагу тут має не розмежування названих релігійних конфесій по лінії існування домінуючих в Україні двох християнських церков – православної і греко-католицької, а інтегрованість церковного чинника до тієї чи іншої сторони етнічного регіоналізму. Тобто йдеться про локальний синтез в окремих регіонах територіально-етнічного і релігійного чинників, що значно посилюють регіоналістський аспект суспільно-політичного життя держави¹⁶.

Процесам регіоналізації зокрема визначенню сутності і характеру регіоналізму, присвячено низку робіт канадського соціолога В.Заславського. Він притримується думки, що явище регіоналізму "виявляється в незадоволенні, протестах чи навіть у повстаннях найрозвинутіших частин країни проти центрального уряду, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності". Цей дослідник стверджує, що у поліетнічних країнах з виразними регіональними

відмінностями "перерозподіл ресурсів держави створює передумови для виникнення сепаратистських і національних рухів"¹⁷.

Відомий науковець і експерт М.Долішній рекомендує розглядати регіональну політику крізь призму конкретизації інтересів, які вона реалізує: "Наскільки специфічними є інтереси регіонів, що відображають історичні, етнічні, природні, економічні, культурні особливості територій, настільки конкретно диференційованими є інтереси держави по відношенню до них"... За його визначенням, "у широкому розумінні регіональна політика – це система цілей і дій, що спрямовані на реалізацію інтересів держави щодо регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів, яка реалізується за допомогою методів, що враховують історичну, етнічну, соціальну, економічну та екологічну специфіку територій"¹⁸. На додаток до цього цілком доречно подати таке тонке і слушне зауваження С.Римаренка: "Етнонаціональні відносини регіоналістського масштабу, як складова соціальних відносин у державі, опосередковують будь-яке буття – економічне, політичне, моральне і т.д., взаємодією етносів один з одним. Ці відносини являють собою об'єктивний зріз суспільних відносин, процес життєдіяльності людини, яка включається в ці відносини... задовго до того, як стає суб'єктом відносин виробничих, політичних, культурних, духовно-ідеологічних та ін."¹⁹.

Ретельний розгляд спеціальної наукової літератури з проблеми свідчить про наявність суттєвих розбіжностей у визначенні поняття "регіональна політика", часте ототожнення його з "регіональним розвитком". При цьому в найбільш поширеному варіанті розуміння регіональної політики (так само як і регіоналізму) економічний аспект домінує над іншими складовими регіонального життя. Однак у дійсності регіональні процеси є значно багатограннішими і складнішими.

За концептуальним баченням вітчизняного дослідника проблем регіонального розвитку України Д.Стеценка, комплексний системно-діагностичний розгляд регіонального розвитку (в т. ч. – етнонаціонального) передбачає проведення аналізу соціально-демографічних змін, зайнятості, міжетнічних відносин, політичної структури, рівня життя, якості розвитку соціальної сфери стану громадської думки представників конкретного регіону. Тільки такий розгляд дозволяє отримати об'єктивну і системну картину як нинішніх реалій, так і тенденцій розвитку регіону, а також виявити проблемні лінії зв'язку між перебігом самих цих процесів²⁰.

Як спадщина минулого Україні дісталися істотні відмінності у показниках економічного, гуманітарного, культурного та в цілому людського розвитку, які свідчать про нерівномірність розподілу ресурсів на душу населення, що, безперечно, впливає на політичні настрої та орієнтири українських громадян.

Асиметрія регіональних показників соціального розвитку торкається як показників прожиткового мінімуму стосовно зарплати, який у Києві, Донецькій та Дніпропетровській областях перевищує середній рівень по державі, так і показників у рівнях освіченості та тривалості життя населення. Не можна не погодитися з тими експертами, які констатують, що в умовах значної соціальної поляризації населення назріла необхідність змін державного регулювання соціальної складової регіонального розвитку України.

Стосовно ж відмінностей національного складу населення, як одного із показників регіоналізації, то він торкається двох-трьох частин нашої держави, де спостерігається значна компактність населення неукраїнського етнічного походження. Йдеться, насамперед, про Крим, Закарпаття та частково Буковину, для яких взагалі характерна поліетнічність з усіма її проблемами.

У цікавому історико-культурному ракурсі фахівець-політолог В.Зуєва розглядає поліетнічність як один з чинників що загрожують дезінтеграції України. Разом з тим, регіональна розмаїтість, поряд з культурною, релігійною та мовною, на її думку, "повинна бути визнана і як позитивний фактор", нова парадигма регіональної політики України "не припускає перспективи деетнізації й втрати своєї етнічної та регіональної самобутності". При цьому дослідниця припускає можливість інкорпорації багатоетнічних регіонів в систему української державності²¹.

Як значний позитив слід також констатувати, що регіоналізм є об'єктом активізації комплексних досліджень у працях вітчизняних вчених-соціологів²².

Незаперечно, що Кримський регіон заслуговує на окремий етнополітичний аналіз. Як відомо, це єдина територія України, де у національному складі населення більшість становлять не

етнічні українці. Але специфіка його ще й у тому, що тут мешкає народ, який претендує на статус корінного, хоча й перебуває у демографічній меншості. Маються на увазі кримські татари. Враховуючи таку особливість цієї території, Українська держава надала їй право окремого статусу, перевівши її з обласного на рівень автономної республіки. На наш погляд, це адекватно вписується у систему критеріїв, за якими визначається статус такої адміністративної території як регіон. Керуючись системним критерієм регіональності, є підстави стверджувати, що АР Крим є єдиним класичним регіоном на теренах України, який відповідає принципу системності при визначенні цього поняття. У нього закладені і присутні сукупність умов як економіко-географічного, так і національного та історичного характеру, що дозволяє розглядати цю територію у якості окремого - цілісного за всіма показниками регіону України.

Отже, насамкінець слід відзначити, що після проголошення незалежності України значно активізувалася увага політиків, громадських діячів і багатьох науковців до проблем регіоналістики. Концепція регіоналізму при цьому суттєво ускладнилася. Вона тепер розглядається не тільки в контексті економічного районування, яке мало місце і в період СРСР, а й у тісному поєднанні з питаннями національно-політичної самоідентифікації. Нині мова йде про пошук оптимальних варіантів державного устрою сучасної України. Це стосується і перегляду доктрини планової і монополізованої економіки, яка набула гіпертрофованого регіонального виміру. Сюди мають також бути включені, як обов'язкові і неодмінні, відродження та збереження етно- і соціокультурної своєрідності регіонів, яка склалася історично.

На жаль, сучасна теоретична думка, а тим більше політична воля перебувають на початковому етапі конструювання цілісної концепції регіонального поділу України, яка б ґрунтувалася на визнанні багатоваріантності організаційно-територіальних принципів побудови українського суспільства. До сьогодні в Україні немає єдиної точки зору стосовно етнорегіонального поділу. Основним критерієм тут фактично виступає лише етнічний склад населення. Фахівці вказують і на ту обставину, що межі етнорегіону (це – територія концентрованого прояву етнонаціональних чинників) можуть повністю співпадати з межами етнографічного ареалу, а можуть тільки частково. Співвідношення етнорегіону з економічним регіоном є ще складнішим. Безумовно і давно доведено, що структура економіки прямо пов'язана з етнічним складом населення та його історичними традиціями і звичаями. Етнонаціональні чинники впливають на диференціацію – розвиток окремих частин території; інтеграцію – об'єднання цих частин в єдине ціле, системоформування – виникнення територіальних соціальних, виробничо-економічних, рекреаційних та інших систем. Це – чинник загальної регіоналізації, а саме – утвердження регіонів як окремих об'єктів державної політики. Багато актуальних проблем етнонаціональної регіоналістики в Україні що чекають своїх дослідників.

¹ Семиноженко В.П., Данилишин Б.М. Новий регіоналізм. – К., 2005. – С. 22.

² Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 202.

³ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 273 – 274.

⁴ Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997. – С. 263.

⁵ Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / Ред. рада: В.М.Литвин (голова) та ін. – К., 2007. – С. 843 – 844.

⁶ Литвин В.М. Історія України. Підручник. – К., 2010. – С. 723 – 724.

⁷ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети // НАНУ, Ін-т регіон. досліджень. – К., 2006. – С. 9.

⁸ Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 45 – 46.

⁹ Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенко. – К., 2004. – С. 562.

¹⁰ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – С. 194.

¹¹ Націоналізм як суспільний феномен (енциклопедичний словник). – Донецьк, 1997. – С. 303 – 304.

¹² Устименко В. Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // Наукові

записки. 36. – К., 2002. – Сер. "Політологія і етнологія". Вип. 19. – С. 73 – 74.

¹³ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 788 – 789.

¹⁴ Шульга Н. Этносоциальное и этнокультурное пространство Украины // Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. Материалы. конферен. (Киев, ноябрь 1995 г.) – К., 1997. – С. 8 – 22.

¹⁵ Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999. – С. 8 – 10.

¹⁶ Рибачук М., Уткін О., Кирюшко М. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 198 – 201.

¹⁷ Політологічний енциклопедичний словник. – С. 562.

¹⁸ Долішній М.В. Вказ. праця. – С. 13 – 16.

¹⁹ Римаренко С. Регіоналізм чи регіоналізація // Наукові записки / Курасівські читання. – 2005. – К., 2006. – Сер. "Політологія і етнологія". Вип. 30. Кн. 1. – С. 140.

²⁰ Стеченко Д. Актуальні аспекти системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 2001. – № 2. – С. 144 – 146.

²¹ Зуєва В.О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства. Автореф. дис.... канд. політ. наук // НАНУ; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2003. – С. 11, 13 – 14, 16.

²² Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 217.

В статье раскрывается ряд ключевых вопросов относительно влияния социально-экономических особенностей регионов Украины, которые сложились исторически, на современные этнонациональные процессы в государстве.

Ключевые слова: государственная этнополитика, этнонациональные отношения, этнорегион, национальное меньшинство, полиэтничность, регионализм.

The article covers several key issues about the impact of socio-economic features of regions of Ukraine, formed historically, on modern ethnonational processes in the state.

Key words: state ethnopolitics, ethnic relations, ethnoregion, minority, multiculturalism, regionalism.